

ISLAMONLINE.UZ

Тарих

Туркистон ва Чимкентнинг бўйсундирилиши

Рус аскарлари генерал Черняев бошчилигида Авлиёота томонидан ҳаракат килаётган вақтда полковник Веревкин 1864 йил 22 майда Перовский фортидан (Ок-масжиддан) чикиб, 8 июнда Корачик ва 9 июнда Туркистон шаҳри атрофидаги боғларга ўрнашади.

Шаҳар баланд девор билан ўралган бўлиб, шимоли-шарқий томонида ҳарбий истехком бор эди. Рус манбасига кўра, калъада 1500 аскар ва қуролланган оломон мудофаада

турган. Ўша 9 июн куниёк ватан химоячилари душманга карши тўп ва милтиклардан ўк ёғдирганлар. Бу вақтда руслар 4-5 рота, 200 казак, 20 замбарак, 6 мортира, 2 ракета станогии билан жанг қилмоқда эдилар. Аммо ватан химоячилари мардонавор туриб душманга карши жангни давом эттирдилар. 10 июн кечасига ўтар вақтда душман 8 батареяни шайлаб, тонг отганидан сунг калъани тинимсиз ўкка тутди. Оқибатда калъа ичида ёнгин чиқиб, ахволни огирлаштиради. 11 июн кечаси душман калъага янада яқинлашиб, қўшимча батареяни ўрнатадилар. Соат ўн бирларда ватан химоячилари уч маротаба хужумга ўтиб, душманни анча гангитиб қўядилар, босқинчилардан уч киши ўлдирилиб, 25 киши жароҳатланади.

12 июнга ўтар кечаси калъага хужум давом этади. Лекин ватан химоячилари ўнг ва чап томондан хужум қилаверганлар. Натижада штабс-капитан Каховский ҳалок бўлади, 8 киши жароҳатланади. Айни бир пайтда ватан химоячиларидан жуда кўп кишилар шахид бўлдилар. Шунда руслар тўпларни Аҳмад Яссавий макбарасига тугрилаб, таслим бўлмасалар, уни ер билан яқсон этишларини шахар аҳлига маълум қиладилар. Туркистон аҳолисининг қахрамонона қураши, оз булса-да, маҳаллий манбаларда ҳам битиб қолдирилган: «Туркистон шахрининг ҳокими Мирза Давлат додхоҳ, — деб ёзади Мухаммад Солиҳ Тошкандий, — Туркистондаги Тошкент ва Дашти Кипчок жангчилари билан урушга тайергарлик қўриб, шахар калъасидан ташқарига чиқиб, руслар билан урушиб, иккинчи томондан, Тошкент ва Қўконга ахборот юбориб, ердам беришни илтимос қилиб, интизорлик чекиб урушни давом эттирдилар».

Ўша муаллиф ўз асарининг бошқа саҳифасида жанглار тафсилотини янада аниқроқ ёзиб, ватан химоячиларидан кўп кишилар ўлдирилганлиги ва тирик қолганлар шахардан қочиб кетганликларини уқдириб утади: «Туркистонни руслар қаттиқ қамал қилиб, эрта тонгдан бошлаб руслар шахар калъасига хужум қилиб, шахар ичига бостириб қириб, маҳаллаларда кўп фуқароларни, навқарларни ва гозийларни ўлдирдилар. Тирик қолган гозийлар захмдор ва мажруҳларни ўзлари билан олиб Туркистондан Чимкентга ва бу ердан Тошкентга келдилар».

Аммо Аваз Мухаммад Аттор Хукандий воқеани биров бошқачароқ таърифлайди: «Бир неча минг ўрус ва кўпгина казак сарбозлари Окмасжиддан сўнг Ясси, яъни Туркистон шахрини муҳосара (қамал) қила бошладилар. Бу ернинг ҳокими Мирза Давлат шижоат ва мардлик намунасини кўрсатди, ўз лашқари билан қофирлар ўрдусига қарши чиқиб, огир жанг қила бошлади ва шахарга қайтмоқчи бўлди. Аммо Мирза Давлат қелиб кўрса, вилоятнинг қаллоб, қасофат ва бузгунчи кишилари олдиндан ўрусларга сотилиб, уларнинг хизматларида юрган эканлар. Улар вилоятни қофирларга тақдим қилиб, шахар дарвозасини мусулмонларга очмадилар. Улар калъа деворларини тешиб, қофирларни шахарга қуйган эканлар. (Мирза Давлат ўз сарбозлари билан) бу хиёнат хабарини эшитиб, афсус-надомат қилиб ўз жойига қайтди. Улар кечани бирнав ўтқазиб, эрта тонг билан Тошкент вилоятига йўл олдилар. Йўл-йўлақай Чимкентга қириб, мазкур Нормухаммадни кўрмасдан, Қорақамиш мавзеига етиб келдилар ва ҳазрат Миён Халил Соҳиб богига туш-дилар».

Рус манбаларида Туркистон атрофида Қўкон аскарлари билан отишма бўлганлиги қайд этилган.

1864 йил 12 июнда рус аскарлари Туркистон шахрини босиб олиб 4 замбарак, 117 милтик, 200 ггуд порох, 100 пуд кўргошин ва бошқа нарсаларни ўлжа олганлар. Урушда руслардан 5 киши ўлдирилиб, 33 киши жароҳатланган. Руслар Туркистон шахрига 1495 снаряд, 43208 ўк отганлар. Бу — жанг дахшатли бўлганлигидан, кўп кишилар ҳалок

этилганлигидан далолат беради.

Аммо шаҳар катталари, хусусан шайхулисом Насрулло Исмоков, накиб эшон Алиакбархўжа Хонхўжаев, азизлар — Шарифхўжа Бекбетов, козикалон Отахўжа Бухоров, Кози Эшонхўжа Мазлумхўжаев, Кози Ботирхўжа Хўжабеков, аълам Абдушукур Кўрмонбеков, раис Гарибхўжа Афзалхўжаев, Аскархўжа Судурхонхўжаев ва бошқа кишилар генерал Веревкин номига куйидаги мазмунда хат ёздилар: «Биз ўзимиз Кўкон хонлиги даврида Мирза Давлатнинг гайриконуний сиқувлари ва зулмидан холи булиш учун шаҳар дарвозасини очдик ва ихтиёрий равишда император олий хазратларига бўйсундик. Биз кўконликларнинг зулмидан ва зўравонликларидан ҳамда юз бераётган кимматчиликдан жуда кашшоклашдик, эҳтиёжимизнинг кондирилишига ниҳоятда муҳтожмиз. Шу боис янги ҳукмдоримизга бахт-саодат тилаб куйидаги сўровларимизнинг инобатга олинишини илтижо қиламиз:

1. Хозиргача сакланиб келаётган барча ҳуқуқларимиз ва эҳтиёжларимиз ўз кучида қолдирилиб, ҳамма ишлар ислом дини доирасида амалга оширилсин, суд ҳам шариат асосида олиб борилсин.
2. Отамерос сифатида фойдаланилаётган ерлар, боғлар ва тегирмонлар ҳамда шаҳар ичида ва ташқарисидаги пулга сотиб олинган ерлар шахсий мулк ҳисобида саклансин.
3. Эндиликда Рус давлати тобелигига ўтганлигимизни ва қамбағаллигимизни назарда тутиб, бизларни зақот, хирож (бугдойдан), хонадонлардан ва жон бошидан олинадиган барча солиқлардан озод этилсин.
4. Ҳарбий хизмат бизга татбиқ этилмасин, бошқа барча давлат ишлари эса бажонидил бажарилади.
5. Биз хўжалар — Ҳазрат Султоннинг авлодлари қадим вақтлардан бўён ва хонликлар даврида ҳам барча давлат солиқларидан озод этилган ҳолда ўзимизнинг еримизга, боғларимизга, тегирмонларимизга тўла эғалик қилиб келганмиз. Бундан бўён ҳам мазкур имтиёзлар қолдирилсин. Шунингдек, Ўртоқ ва Суяр сингари икки ариқ сувидан фойдаланишимизга ҳеч қим тўсқинлик қилмасин».

Кўриниб турибдики, бир гуруҳ дин пешволари, биринчи навбатда, ўз имтиёзларини саклашга қўпроқ эътибор берганлар. Улар шу даражада нодонлик қилганларки, ислом динида бўла туриб «қофирлар» қўл остида яшашни афзал қўрганлар. Улар учун имтиёзлар сакланса, бас. Амалда эса, улар «ёмғирдан қутулиб қорға тутилган» кишилар эди.

Бу вақтларда Туркистон шаҳрида 958 хонадон бўлиб, 10000 киши яшарди. Улардан 68 хонадон юқорида қайд этилган хўжа авлодларидан ва 22 хонадон татарлардан иборат эди. Шу боис хўжаларнинг генерал Веревкинга ёзган хати халқ номидан эмас, балки бир гуруҳ дин пешволарининг қаламига мансуб эди. Туркистон музофотида Икон (200 хонадон), Чилич (150 хонадон), Бобой (20 хонадон), Карнок (160 хонадон) сингари қишлоқлар қириб, шимолда Чу дарёси, гарбда Янгикўрган, жанубда Сирдарё ва шарқда Арис билан чегараланган эди. Туркистон атроф жойларида қозоқ қабилалари истикомат қилганлар. Ҳуллас, Туркистон Кўкон хонлиги ҳаётида ҳар жиҳатдан муҳим ўрин эгаллаб,

тобора кад ростлаб бораётган шаҳар эди. Афсуслар бўлсинки, бу азиз жой ҳам кўлдан бой берилди.

Авлиёота ва Туркистоннинг руслар томонидан босиб олинганлиги хақидаги хабар бутун хонлик халқини оёкка тургизди. Султон Саъидхон Кукондан «хамма касаба, вилоятларга фармон ва иноятномалар жўнатиб, ислом дини орқали таъкид ва таҳдид кўрсатиб, кўшин йигишга киришди. Хон фармонини эшитиб ҳар томондан жасур аскарлар ва ботир сарбозлар тўпланишиб келдилар... Неча-неча манзиллардан ўтиб, жаноби хон (лашқари ила) Тошкентга келиб истикомат режасини тузди. Бир неча муддатдан кейин қолган кўшин ҳам етиб келди. Сафар анжомларини қамчилигини тўлдириб аста-секин раҳсифат саман жиловини мақсад томон тортдилар». Душманга қарши зўр тайергарлик кўрилганлигини Муҳаммад Солих Тошқандий ҳам таъкидлаб ўтган. Унинг сўзича, Султон Саъид Тошкентнинг Мингўрик деган жойига кўшин билан ўрнашган. Бу ерда тўп ва милтиқлардан отиш бўйича ҳар қуни машқ ўтказилган. «Шундан кейин, — деб езади муаллиф, — уруш жиҳозларини отларга, араваларга ва туяларга юклаб, тоңготар чоғда саф тортган жангчилар ҳукумат саройи олдидан ўтиб, Чимкент томон юрдилар.

Уларнинг орқасидан тўплар билан бирга Султон Саъидхон ва амири лашқар Мулла Олимкул бошлиқ саркардалар ва сардорлар ҳар бир маҳалла ва масжид олдига тўхтаб, халқдан ва дин пешволаридан дуо ва фотиҳа олиб, бутун халқ кўлларини дуога кўтариб йиглаб, мулалар ваъзу насихат қилиб, ҳаммани йиглатиб газога, урушга даъват этиб ташвикот юргиздилар».

Маъмур сатрлар шу ҳақда гувоҳлик берадики, Рус давлатининг тажовузига қарши кураш умумхалқ ишига айланиб, ўз сафига аҳолининг барча тоифаларини тортди. Султон Саъидхон ва Олимкул бошчилигидаги кўшин ва халқ оломони Чимкент яқинидаги Шарафхона деган жойга ўрнашадилар. Бу вақтга келиб руслар Чимкентга яқинлашган эдилар. Черняев 6 пибда рота, 100 нафар казак, 10 замбарак, 2 ракета станогии ва умуман 1300 аскар билан йўлга чиқиб, 1864 йил 10 июлда Арис дареси екасидаги Ёкчисув деган жойга ўрнашади. Бу вақтда штабс-капитан Мейер 1,5 пибда рота, 100 нафар казак, 2 тўп ва 2 ракета станогии ва ҳаммаси бўлиб 400 аскар билан ўша Арис даресининг бўйидаги Кораспаз номли ерга келади. 15 июлда эса, бу ҳарбий қисм Чимкентдан 12 чақирим наридаги Окбулокка келиб жойлашади. Черняев старшина Катанаев бошчилигида 75 отлик ўкчи, 50 нафар казак ва 2 замбаракни ҳавф остида қолган Мейерга ердам учун жўнатади. Аммо Катанаев аскарлари йўлда ватан ҳимоячилари томонидан қўшаб олиниб, жанг 5 соат давом этади. Унинг икки аскарлари ҳалок бўлиб, ўқтаси жароҳатланади.

Бу вақтда Олимкул бошчилигидаги аскарлар ва халқ қўнгиллилари Чимкент атрофига жойлашиб олган эди. Уларнинг бир қисми Катанаев қўшинига ҳужум қилади. Черняев дарҳол йўлга чиқиб оғир аҳволга тушиб қолган старшина Катанаев билан қўшилишга уринади. Бунга эришгач, у Чимкентдан 8 чақирим масофада жойлашган Олтинтепа қўргонига бориб жойлашади. Шунда қарши томонда 6-9 минг атрофида ватан ҳи-моячилари турганлиги хақида маълумот олади. Бошқа маълумотларга қўра, улар сони 10-12 минг кишини ташкил этган. Маълум вақтдан кейин Лерх ва Мейер ўз қўшинлари билан Олтинтепада Черняевга қўшиладилар. 1864 йилнинг 13 июлида капитан Мейер аскарлари Арис даресидан кечиб Окбулокка ўрнашгандан бир кун ўтиб, 14 июлнинг эрта тоңида ватан ҳимоячилари рус аскарларини қўшаб олиб, жангни бошлаб юбора-дилар. Икки томондан тўп ва милтиқлардан ўқлар ёғдирилиб, жанг 16 июлнинг эрталабигача давом этади. Унга Олимкул бошлиқ қилди. Солих Тошқандийнинг ёзишича, оддиндан

белгилаб кўйилган тартибга кўра, Мингбой Кипчок баходир бошчилигидаги аскарлар жангни бошлаб берган. Ундан кейин Мирза Давлат кўмондонлигида тошкентликлар, сўнгра Хўжанд хоками Мирза Ахмад кушбеги йигитлари майдонга отилиб чикканлар. Сўнгра бирин-кетин Маргилон, Кўкон, Андижон, Ўш, Наманган навкарлари жангга киришганлар. Харбий сардорлар орасида эшони Калонхўжа судур, Муминхўжа судур, Мирбобо понсодбоши, Аваз Мухаммадбий ва бошка жасур кишилар бор эди. Жанг майдонида дин пешволари, олиму фозиллар ва бошка нуфузли кишилар Ватан оддидаги ўз бурчларини адо этиб, кишиларни рухлантириб турганлар. Бу хусусда ва, умуман, жанг хакида Мухаммад Солих Тошкандий шундай бзади: «Ўрусларни пасткам ерда чашма ёнида мужохидлар тўрт тарафдан камал килдилар. Бир кеча-кундуз тўплардан ва милтиклардан отишма бўдди. Шундан кейин уламолар ва фозиллар навкарлар, жангчилар ва йигитлар орасида юриб, пайгамбар хадисларидан гапиришиб жиход ва газотга чакирдилар, зафар ва муваффакиятлар тиладилар.

Лашкарбоши Мулла Олимкул мужохидларнинг хар бирининг кўнглини кўтариб, хаммани отдан тушиб хужумга ўтишга фармон берди. Шу равишда карнайлар садоси остида тўрт томондан ўрусларга карши хужум килинди. Ўша онда хозир бўлган кишиларнинг сўзларига кўра, мужохидлар 2-3 минг кадамгача олга чопдилар, аммо икки томон ўртасида бир ярим минг кадам жой колганда ўруслар замбарак ва милтиклардан шундай каттик ўк етдирдиларки, бирданига 12 минг киши жанг майдонида ўлдирилди ва жарохатлантиридди». Шундан кейин рус кушини бошлиги Мейер урушни тўхтатишни ва ўликларни хамда ярадорларни майдондан олишни таклиф этди. Бундан мақсад Мейернинг ўзи бошликларига берган рапортига кўра, камайган ўк-дориларни тежашдан ва вақтни ютишдан иборат бўлган. Унинг таклифи магзини чакмаган Олимкул дархол рози бўлиб, майдондан ўликлар хамда ярадорлар олинган. Шу фурсатдан фойдаланиб капитан Мейер аскарлари билан жуфтани ростлаб колган. Вахоланки, Олимкул жангни тўхтовсиз давом эттираверганда душманни тамомила тор-мор этиб, анча курол-аслахани кўлга киритган булур эди.

Капитан Мейер оркага чекинаётганда йўлда подполковник Лерх кўшинини учратиб унга кўшилади.

Жангларда 10-12 минг кишилик ватан химоячиларидан, бир маълумотга кўра, 2000, иккинчиси бўйича 3000 киши ўлдирилган. Аммо Солих Тошкандий айтганидек, ўлганлар сонини бир неча минг ошиб кўрсатган. Хар холда ўлганларнинг сони кўп бўлган. Руслардан эса 13 киши ўлдирилган ва 67 киши жарохатланган. Рус кўшини жангда 210 ядро, 19 жанговар ракета ва 25.319 дона милтик ўки ишлатди. Хуллас, Ватан химоячилари душман устидан галабага эришадилар. Аммо рус харбий бошликлари бу маглубиятни очик-ойдин ёзмай, соддатлар Авлиёота ва Туркистонга кайтдилар, деб силликина равишда таъкидлаганлар, холос. Аваз Мухаммад Аттор Хўкандий Чимкент остонасидаги жангни ва галабани шундай тасвирлайди: Ватан химоячилари «бор куч-кудратлари билан динимиз душманларига карши урушайлик ва зарба берайлик, шоядки, кофирларга кимлигимизни кўрсатсак, деган карорга келишди... Мулла Олимкул эшикогаси кўлига зафар жоловини олиб, икбол остонасига кадам куйди, шарафи эса осмон авжига етиб, фатху зафар учун аскарларга ишорат килди... Икки томондан хам харб ногораси ва уруш найи чалинди. Мусулмонлар тантанаси фазода акс-садо берарди. Довул садоси, ешу кари фарёди аршдаги малак кулогини хам кар килди. Газабнок суворийлар ва шиддаткор йигитлар душман томон хамла килдилар. Омонлик товуси оромини йўкотиб зогга ўхшаб бир чеккада турарди. Ажал лочини уруш майдонида парвоз

килиб, рух кушини сайд этарди. Катл олови шундай ёниб кетдики, осмон токига етарди, уруш шуъласининг таъсири шундай эдики, унинг нури фалакни ёритарди. Диловар аскарлар уз жонларидан кечиб, ширин хаётни унутиб бахордаги чакмок камишзорга ургандек, курашга ташландилар. Хусусан, ахли ислом кофирларни каттик жазоладилар, уларни жило тиги билан уриб, шижоат ўкини отиб, бошларини танидан жудо килиб ташладилар. Кўп кушойишлардан сўнг зафар насими Оллох инояти ила мусулмонлар томонига эсди, кофирлар бошига бадбахтлик тупрогини ховучлаб сепди ва уларни шарманда килди. Ўруслар тез орада омонлик сураб мусулмонлар олдида тиз чўкиб бош кўйдилар».

Манбаларда кўрсатилишича, ватан химоячилари ажойиб галабани кўлга киритгандан сўнг душман томонидан Олимкул хузурига Северцев деган киши элчи сифатида келган. Афсуски, бу элчининг фаолияти рус манбаларида ўз аксини топмаган. Генерал Черняевнинг сўзича, аввал гуё Олимкул элчи юборган, бунга жавобан эса Северцев жунатилган. Менингча, голиб томон хар кандай шароитда душман хузурига элчи юбориб сулх тузишни сўраб бошини эгмайди. Буни Олимкулнинг Северцевдан Авлиёота ва Туркистоннинг Кўкон хонлигига кайтарилиши хакидаги талаби ҳам тасдиқлайди. Рус элчиси хакида бирмунча тўларок маълумот Аваз Мухаммад Аттор Хўкандий асарида мавжуд. «Кўп ўрус кофирлар, — дейилади унда, — бошланг, кулохларини кўлга олиб, кўркиб узр сўраш учун Мулла Олимкул сардор хузурига келдилар. Совга-саломларини тортик этиб, душманлик ва адоват руҳидаги калималарни унутиб, улар ўз максадларини баен килишди. Мусулмонлар сулх васикасига имзо кўюб, ўруслардан икки лак микдорида Россия тиллосида пул талаб килишди, бу эса Хўканди латифнинг 225 минг бир мисколли ашрафийсига тенг эди. Улар Туркистон вилоятини ҳам кайтариб беришга рози бўлишди. (Ўруслар) рухсат олиб ўз кўшинларига кайтиб кетишди».

Рус элчисининг келганлигини Мухаммад Солих Тошкандий ҳам ўз асарида кўрсатиб утган. Чунончи, «ўруслар томонидан, — дейди у, — бир элчи хайъати келиб ахду паймонлар килиб, Султон Саъидхон оддида ўз шартларини изхор килиш максадида амири лашкар Мулла Олимкулга совга сифатида тўн келтирдилар ва жавобга мунтазир бўлиб турдилар».

Олимкул тошкентлик Юнусхон шиговулга сардорлар, кабила бошликлари ва бошка нуфузли кишиларни тўплашни буюрган. Шундан кейин рус элчиси билан тинчлик сулҳини тузиш масаласи бўйича муҳокама ўтказилиб, бир гуруҳ "кишилар сулх тузишни ёклаб, бошқалар, хусусан, тошкентликлар уни кўзбўямачилик ва алдаш учун қилинаётганлигини айтиб, рус аскарларининг орқага дархол қайтишини талаб этишни сўрадилар. Бу фикр қувватланди ва элчилар Туркистонга кайтдилар.

Умуман айтганда, рус элчиси Северцевнинг фаолиятига доир қўлимиздаги маълумотлар етарли бўлмай, бир-бирига зид фикрлар мавжуд. Бу масала келажакда кўшимча маълумотлар асосида ўрганилиши лозим. Шунга карамай, айтиш мумкинки, рус харбий саркардалари мағлубиятга учраб танг ахволга тушганликлари учун элчи юбориб, голиблар нима талаб қўйсалар шуни қабул қилганлар ва фурсатдан фойдаланиб тамомила тор-мор этилишдан сакланиб қолганлар. Айниқса, рус аскарларида ўқ-дори жуда оз қолиши катта хавф тугдирган эди.

Чимкент остонасидаги галаба тезда хонлиқнинг кўп жойларига маълум бўлиб, у том маънодаги байрамга айланди. Бу хусусда Аваз Мухаммад Аттор Хўкандий шундай езади: «Мулла Олимкул сардор бу фарахбахш хабарларни (галабаларни) вилоят ва музофотларга таркатиб чиқди. Сагиру кабир ва ганию шариф ҳамма жойда бир хафта

хурсандчилик килиб, бир-бирларига суюнчи берардилар».

Аммо галаба байрами узокка чўзилмади. Черняев, Мейер ва Лерх бошчилигидаги кўшинлар бирлашиб, 1864 йилни 22 июлида Окбулокка ўрнашдилар. Сўнгра улар Чимкент шаҳри томон юриш бошлайдилар. Уларни 15-18 минг атрофидаги ватан химоячилари куршаб олади. Бу воқеа Чимкент калъасининг ташкари томонидаги Жинон кабристонида содир бўлган. Аммо бу ердаги жанглар рус харбийлари ахборотида гўе ҳеч нарса бўлмагандек тарзда ёзилган. Шубҳасиз, мағлубиятни яшириш максатида шундай килинган, албатта. Аслида ватан химоячилари бу галги урушда ҳам жасорат ва мардлик намуналарини кўрсатиб, ажойиб галабага эришдилар. Бу жангнинг тафсилоти Мухаммад Солих Тошкандий асарида ҳам ўз ўрнини топган: «Мингбой Баходир биринчи фотихани олиб кипчок кабиласи йигитлари билан ўруслар йўлини тўсиб, урушга хозирланди. Иккинчи тарафдан тошкентлик жангчилар уруш майдонида пайдо бўддилар. Шу ҳолда Мирза Ахмадбек кушбеги бошчилигидаги Хўжанд навкарлари урушга киришдилар. Хўкандлик, маргилонлик, андижонлик ва наманганлик сарбозлар амири лашкар Мулла Олимкул кўмондонлигида Жинон кабристонининг бир томонида жанг килдилар. Бу ерда килич ва найзабозлик билан ёкама-ёка ушлашиб шундай киргин бўлдики, ўликлардан тепалар ҳосил бўлди. Жангда Мингбой Кипчок от устида килич билан у ёқдан бу ёқка чопиб душманлар калласини танасидан жудо килди. Аммо унинг ўзи ҳам душман укидан ҳалок бўлди. Хуллас, кун ботгунча тўхтовсиз уруш бўлиб, ўруслар охири чидай олмай орқага қайтиб Авлиёотага чекиндилар».

Ватан химоячилари бу иккинчи дахшатли урушда ҳам кахрамонона равишда курашиб тахсинларга сазовор бўлганлар. Хатто улар чекинаётган душман орқасидан қувлаб борганлар. Бу ҳақда Аваз Мухаммад Аттор Хукандийнинг маълумоти диққатга сазовордир: «Сафар ойининг чоршанба, йигирма иккинчи кунида (28 июлда) бир неча минг кофир ўз «гўрхона»ларидан тўсатдан чиқиб, ислом лашкарини писанд килмасдан, уларга тўпу тўфангдан ўк отиб, Чимкент калъаси томон йўлга тушдилар. Камози талигача етиб келиб, шу ердан шаҳар калъасини тўпга тутиб, шундай уруш киддиларки, (кўрган) одамнинг журъати ваҳимага тушиб, хайратдан гунг ва лол бўлди. Мулла Олимкул сардор жаноблари ҳар бир пахлавон гуруҳини ҳар жойга тайинлаб, Мингбой кушбегини ўзини орқасига жойлаштирди. Мулла Олимкул эшикоғасининг ўзи бир неча душман билан урушарди...

Алқисса, икки томон ҳам шу хатарли ҳамда ҳавфли жойда матонат ва сабот ила бир-бирлари билан каттик олишди. Фаргона кўшини эртадан кечгача муҳораба килди... Охирда зафар шамоли Фаргона томон эсди ва кофирлар тор-мор бўлиб, қочишга ихтиёр килдилар». Мазкур сатрлар муаллифи уруш майдонида Мингбой кушбегининг ўқдан ўлганлигини ва ватан химоячиларининг «шеру йўлбарсдек ҳамла килиб» рус солдатларининг орқасидан таъқиб этганликларини ва улар билан жангга кирганликларини ҳам баён этган.

Рус харбий бошлиқларининг тан олишича, тўп ва милтиқлардан мўлжалга уришда ватан химоячилари анча юкори даражага кўтарилган ҳамда Кўкон кўшинида бир хил чиройли харбий кийимдаги 500 кишилик гвардия қисми ташкил топган. Бу гвардиячилар ўзларининг жанговар маҳорати ва кийими билан рус солдатларида яхши таассурот қолдирган. Хатто генерал Черняев Кўкон артиллериясининг тобора такомиллашиб бораётганидан безовталаниб, агар тез орада хонлик тор-мор этилмаса, кейин унга бас келишнинг иложи бўлмаслигини ҳукумат вакилларига маълум килган. Гарчанд Кўкон хонлигида харбий соҳада силжиш кўзга ташланиб, галабага эришилган бўлса-да, лекин

йўл кўйилган катта хатолар ёмон оқибатларга олиб келди. Аввало Олимкул хаддан ташкари кўполлик ва зўравонлик билан иш юритиб бир бахона билан тажрибали саркардаларни ўлдирган. Масалан, у Ниёзали понсод-бошини Авлиёотани руслардан саклаб қолмагани учун тўпнинг оғзига бойлаб оттирган. Вахоланки, Авлиёота уруши вақтида унга ҳеч қандай ердан кўрсатилмаган эди. Шунингдек, турли айблар кўйилиб, Султон Махмудтўра, Улугжонтўра, Нормухаммад кушбеги, Мухаммад Назарбек парвоначи ва бошқалар ўлимга маҳкум қилинган.

Олимкулнинг, айниқса, козокларга нисбатан юргизган сиёсати вазиятни янада кескинлаштирганди. У энг обрўли козок бийларидан ҳисобланган Бойзокбийга кўпчилик ҳузурида «Бойзок, сен аввалдан ислом аскарига зақот берар эдинг, нега энди бизга бермай, Русияга бердинг?» деганда, Бойзокбий амири лашкарга: «Таксир, мен бир юз йигирма бийнинг отасиман, буларга яйлов керак, деб, «Русиядан 25 чақирим ерни ижарага олганман, унинг ижарасини бераман, сизга эса зақот бераман», деганда, амири лашкар: «Сен икки марта аҳд қилдинг, яна буздинг» деб, «Шуни замбаракка солиб откил», дея тўпчига фармон берибди. Шунда Бойзок чол қари киши бўлиб ёши юздан ўтган экан, деб-ди: «Хой, амири лашкар, мени бундай қилма, кўзимни кўр қилиб, Хўқандга жубор, мен Русияга даф бўламан, мени хабарим болаларим ва бийларимга етса, сенга ёв бўлурлар, Русияни сенга бошлаб келурлар, ҳар қалай, мени ўлдирма» деса, амири лашкар қулоқ солмай, «Қафил хат берайин» деса ҳам қабул қилмай, охири кўп порохни замбаракка солиб, қичкина одам экан, ёнига икки бог қуруқ беда тикиб оттирибди. Уни танаси осмонда парчаланиб «на улуги ва на суяги ҳам кўрин-мабди». Бу дахшатли фожеа бутун козок элининг Кўкон хонлигига нисбатан қаҳр-ғазабини уйғотиб, Бойзок-бийнинг икки ўғли отаси қасдини олишга аҳд қилиб ҳамда тўда-тўда бўлиб русларнинг ҳарбий юришларига қўлларидан келганча мадад ва ёрдам берганлар. Шунинг учун ҳам Мулла Олим Махдумхожи бу қилмишни қоралаб: «Мулла Олимкул бир неча кун Чимкентда туриб, козокиянинг энг улуг ва эътиборли одамларидан Бойзок додхоҳни тўпга бойлаб, отиб ўлдуриб, бир неча сартия ва элатия саркардаларини отиб ўлдириб, ўзига ёмон ном олиб, душман устига душманни кўпайтирди», деб езданди. Вазият нозик ва ҳаттарли бўлиб турган бир пайтда ички ва ташқи тарафда душманнинг кўпайтирилиши, меъеридан ортиқ зўравонлик Рус давлатига жуда қўл келганди. Шунингдек, Султон Саъидхон ва Олимкулнинг энг катта ҳатоси шундан иборат бўлдики, улар барча ҳарбий қучларни Чимкентга жалб қилиш ва шу ерда бош-қош бўлиб туриш ўрнига Тошкентга ва бу ердан Кўконга кетиб қолишди. Гарчанд улар кўшиннинг муайян қисми ҳамда 40 тўпни қолдириб, Чимкент қалъасини мустаҳкамлашни ҳоким Мирза Аҳмад кушбегига топширган бўлсалар-да, лекин иш ниятига етмасдан рус аскарлари қелаётганлиги ҳақида хабар олинади. Бу вақтга қелиб рус ҳукумати Туркистон, Авлиёота, Марки ва Тўқмоқни ўз ичига олган Кўкон қизигини ташкил қилиб, унга генерал Черняев қўмондон этиб тайинланган эди. Бу линия Гарбий Сибир генерал-губернаторлигига бўйсундирилди.

Ўта шухратпарастлик ва манманликка берилган генерал Черняев ўзбек хонлиқларини шиддат билан эгаллаш тарафдори бўлган. У кўп ҳолларда, бошлиқлари билан қелишмасдан ҳам ўзбошимчалик билан ҳарбий юришлар уюштирган. Масалан, у Чимкентни дарҳол босиб олиш лозим, деб бошлиқлари рўхсатсиз ҳарбий юришни бошлаб юборади. У 10 пйёда рота, 200 нафар казак, 12 тўп, 5 мортира, 1000 кишилик козок милиционерлари қисмлари билан Туркистондан чиқиб, 1864 йил 18 сентябрда Чимкентга яқинлашади. Бу ҳарбий қисмда подполковник Лерх бошчилигидаги аскарлар

ва харбий техника ҳам бор эди. 1864 йил 19 сентябрда рус аскарлари Чимкент атрофида жойлашиб, тайёргарлик ишларини олиб борди. 20 сентябр эрталабдан бошлаб душман шаҳар калъасини ўққа тутиши билан жанг бошланиб кетади. Бутун 21 сентябр куни давомида икки томон ўртасида уруш давом этган. 22 сентябр эрталаб душман кучлари шаҳарга бостириб кирадилар ва калъани эгаллайдилар.

Мухаммад Солих Тошкандийнинг ёзишича, Чимкентдаги ватан химоячилари ва рус аскарлари ўртасидаги олишув аёвсиз кечган. Аммо Мирза Ахмад кушбегининг бир гуруҳ кишилар билан Тошкентга кочиб кетиши мудофаанинг сусайишига олиб келган. Руслар шаҳар ичига бостириб киргандан кейин кўлга тушган одамларни ўлдираверганлари оркасида «мурдалар тўп-тўп бўлиб» етган. Бунга шаҳар аҳолининг душманга қарши қаттиқ жанг қилганлиги ҳам сабаб бўлган. «Икки томон ҳам саъй-ҳаракат ила қамоли қахрамонлик кўрсатиб, сабту қарор қадамини босиб, бир-бирлари билан жанг қилдилар... Пиёда ислом лашкарлари имкон қадар қофирларга қарши қурашиб, муродсизликдан тушқунликка тушган ҳолда нобакорлар ўқидан ҳалок бўлавердилар...» Рус аскарлари қари-ёшга қарамай ҳонадонларга бостириб кириб, шафқатсизларча кишилар қалласини танасидан жудо қилганлар. Шу равишда шаҳар қонга беланган ва бойликлар таланган. Бу тўғрида рус муаллифи шундай ёзганди: «Чимкент генерал Черняевнинг ҳужуми оркасида Рус давлати қўлига ўтди. Қиргин-барот ниҳоятда шафқатсизларча олиб борилиб, солдатлар бозорни таладилар ҳамда ҳонадонларга кириб кишиларни бўғдилар. Шунингдек, кўп аёллар ва болалар қаттиқ азоб чекдилар. Жамoa аҳли ўша вақтдаги қиргин-баротлар йиллигини қатта мотам ва дод-фаред билан нишонлайдилар. Бунинг учун улар қофирларям жа-золашга, яъни ўч олишга тайёрдирлар. Леки я бунга имконлари йўқ. Чунки улардан қурол-аслаҳалар тортиб олинган».

Босқинчилардан ҳужум вақтида 2 киши ҳалок бўлиб, 36 киши жароҳатланган. Улар қўплаб қурол-аслаҳа ва турли-туман бойликларни ўлжага оддилар. Чимкент ҳам қонли жанглар ва қурбонлар эвазига Рус давлати томонидан босиб олинди. Рус харбий маъмурияти Сидик Назар додхонни Чимкент шаҳри мингбошиси қилиб тайинлайди. Шунини алоҳида таъкидлаб ўтиш лозимки, Рус давлати тажовузига қарши қурашларда айрим қозоқ ботирлари ўзбекларга брдам қўлини чўзганликлари маълум. Масалан, машҳур қозоқ ватанпарвари Қенесари Қосимовнинг ўғли Қодир 120 кишилик йигитлари билан ёрдамга қелиб, Туркистонда рус аскарларига қарши жанг қилган. У даставвал Рус давлати тобелигида бўлиб, қариндош-уруғлари билан Қомасжидда яшаган. Қўнгра Рус давлатининг ҳукмронлигидан ва тажовузлиридан қорози бўлиб, Қўқон қонлиги тарафига ўтди.

Қодир Қенесари ўғли Чимкент атрофларида генерал Черняев бошчилигидаги тажовузга қарши ўзбеклар билан қўлни-қўлга бериб жанг қилиб, бу ерда қўлга қиритилган қалабага қалмоқли қисса қўшган. У жангда ҳалок бўлган қохир лашкарқоши ва Қимқулнинг ўн қўли Мингқой ўрнига тайинланган эди. Душман Чимкент қалъасини қуршаб, ҳужум қилган вақтда Қодир Қўқон қотлиқларига бошқилиқ қилган. У кейинги озодлик қурашларида ҳам ўзбеклар билан бирқалиқда қарор қатнашди. Бу тўғрида қўз ўз ўрнида айтилади.

Туркистон ва Чимкентнинг босиб олиниши рус харбий қарқардалари ва солдатларининг қосқинқилиқ иштақасини янада қобиб юборқанди. Эндиликда минтақанинг энг қатта ва қой шаҳарларида қулмиш Тошқентни босиб олишга қенг йўл қилқанди.

Хамид Зиёев